

ERY I FAZY ROZWOJU W ŻYCIU CZŁOWIEKA DOROSŁEGO W UJĘCIU DANIELA J. LEVINSONA

Lucjan Miś

1. Uwagi wstępne

W popularnym w Polsce serialu telewizyjnym *Przystanek Alaska*, w odcinku 39, można było zobaczyć następującą scenę: dziennikarz radiowy – „Chris o Poranku”, rozmawiał z jedną z głównych bohaterek filmu, Maggi O’Connell, na temat jej trzydziestych urodzin. O’Connell zastanawiała się nad znaczeniem spodziewanego wydarzenia przekroczenia „trzydziestki” oraz nad formą uczczenia daty swych urodzin. Chris próbował rozwiązać jej lęki i niepokoje, lecz nie uczynił tego w sposób najbardziej zgrabny. Powiedział:

„Słyszałaś o tych psychoanalitykach: Adlerze, Levinsonie? [Według nich] jeśli nie wyrobisz się do trzydziestki, to jesteś skończony!”.

W ten sposób pewna idea zaczerpnięta z koncepcji Levinsona „dotarła pod strzechy” za pomocą telewizji.

Przykład powyższy może ilustrować zarówno sposób, w jaki w świecie dzisiejszym rozpowszechniany jest dorobek psychologii (w formie komediowo-filozoficznych scenek w telewizji), jak też wykorzystanie „norm” (i schematów) wymyślonych przez psychologów do interpretacji ważnych wydarzeń życiowych. W dodatku, dla polskiego widza odcinek *Przystanku Alaska* poświęcony trzydziestym urodzinom O’Connell może stanowić dla widza ciekawy test (antropologowie powiedzieliby: test międzykulturowy) trafności teorii Levinsona. Można bowiem zadać pytania: czy dla nas trzydziesta rocznica urodzin stanowi wydarzenie równie dramatyczne, jak to było w przypadku O’Connell, oraz czy

„jeśli nie wyrobisz się do trzydziestki (jeśli nie odniesiesz znaczących sukcesów zawodowych i życiowych do trzydziestego roku życia – L.M.), to jesteś skończony(a)?”.

Skąd wzięła się cezura 30. roku życia? Zagadnieniem faz życia, efektywności i wydajności człowieka w okresowych przedziałach wiekowych, dojrzałości, a także pełnią i schyłkiem życia zajmują się różne gałęzie psychologii, nauk społecznych i biologii. Praktycy i teoretycy takich dyscyplin, jak: polityka personalna, kierowanie zasobami ludzkimi (*human resource management*), psychologia rozwojowa, teoria socjalizacji, psychologia organizacji, teoria kierowania, psychologia osobowości i inne, korzystają z osiągnięć Daniela Levinsona, jednego z najbardziej znanych autorów teorii cykliw życia ludzkiego.

Levinson stworzył swoją koncepcję w latach siedemdziesiątych. Sprzeciwił się on istniejącym poglądom na temat rozwoju osobowości i podstawowych faktów dotyczących przebiegu życia ludzkiego. Z. Rubin (1986, s. 229) pisze na ten temat:

„Aż do 1960 roku akceptowano dogmat, iż osobowość kształtuje się do okresu wczesnej dorosłości, a potem niewiele się zmienia. Pod koniec lat sześćdziesiątych i w latach siedemdziesiątych dogmat ten został podważony. Autorzy tacy, jak Erik Erikson, Gail Sheehy i Daniel Levinson, stwierdzili, że osobowość rozwija się przez całe życie”.

2. Teoretyczne ramy i metoda badawcza

Po przestudiowaniu różnorodnych teorii rozwoju (Freud, Erikson, Piaget, Kohlberg, Jung, Loevinger, van Gennep) i prac empirycznych, Levinson dokonał wyboru podstawowych definicji i pojęć.

Po pierwsze: elementarną strukturę, jaką jest faza rozwoju (może to być faza stabilizacji bądź faza przejścia między jedną erą a drugą), definiuje on przez zadania rozwojowe. W pewnym okresie życia istnieje konieczność wykonania pewnych zadań, na przykład zaangażowania zawodowego, założenia rodziny, oswojenia się z myślą o śmierci.

Po drugie: w cyklu życia jednostki istnieją fazy budowania oraz fazy przejścia. Obydwa rodzaje okresów rozwojowych są istotne. Budowanie polega na wykonywaniu podjętych zadań i realizacji celów. Okresy przejściowe istnieją jako niezależne stadia rozwojowe. W ich trakcie jednostka dokonuje oceny tego, co zbudowała, planuje przyszłość i przygotowuje się do „oddania” starych i podjęcia nowych ról w życiu rodzinnym, zawodowym i towarzyskim.

Po trzecie: w odniesieniu do okresu dorosłości (wiek od 17. do 65. lat) nie można przyjmować schematu hierarchicznego wzrostu. Mówienie o rozwoju i sekwencji następujących po sobie kolejno, hierarchicznie ustrukturuowanych stadiów możliwe jest w odniesieniu do okresu dzieciństwa i dojrzewania. Natomiast w przypadku dorosłości trzeba pamiętać o rozróżnieniu między rozwojem a wzrostem. Na obecnym etapie rozwoju psychologii jako nauki odczuwamy brak odpowiednich narzędzi, aby móc za ich pomocą stwierdzić, że okres późnej dorosłości jest rozwojowo wyższy niż okres środkowy. Według Levinsona można mówić o tym, że okres ów jest późniejszy, że następuje po, że jest kolejność w czasie: najpierw wczesna, potem środkowa, na końcu późna faza dorosłości. Nie można wyjść natomiast poza skalę porządkową w określaniu relacji między okresami rozwojowymi.

Po czwarte: istnieje związek między wiekiem a poszczególnymi fazami rozwojowymi. Innymi słowy, w określonych przedziałach czasowych (patrz tab. 1) zachodzą specyficzne procesy rozwojowe. Levinson kładzie nacisk na fakt, iż przebieg życia poszczególnych jednostek jest bardzo różny. Ważne wydarzenia życiowe zachodzą w trakcie życia w różnym czasie – są osoby, które zawierają związki małżeńskie w wieku lat 18. i 35., rozwodzą się w wieku 25. i 55., zostają emerytami w wieku 43. i 70. lat. Levinson argumentuje, że istnieje ukryty porządek, ład w przebiegu życia ludzi. Ład ten wyraża się poprzez ściśle zdefiniowane przedziały czasowe, w ramach których dochodzi do pojawiania się, trwania i obumierania stałych struktur życiowych.

Po piąte: metoda najodpowiedniejsza do zbadania procesów rozwoju i przechodzenia przez różne fazy życia to metoda biograficzna. Ma ona tę przewagę nad innymi, że pozwala uzyskać całościowy, złożony obraz życia jednostki.

Ostatnie, szóste założenie przyjęte przez Levinsona – to połączenie perspektywy rozwoju i socjalizacji. Problematyka okresów życia jest omawiana zarówno przez socjologów wychowania, zajmujących się socjalizacją, jak i przez psychologów rozwojowych. Levinson uważa, że należy uzgadniać te perspektywy. Struktury życiowe odpowiadające poszczególnym okresom i przedziałom wiekowym stanowią pogranicze, czyli strefę wpływów i oddziaływań między strukturą społeczną a strukturą osobowości. Levinson pisze:

„(...) struktura życia jest to wzór wzajemnych relacji między *ja* a światem. Posiada ona zarówno aspekt psychologiczny (wewnętrzny), jak zewnętrzny – społeczny”.

W związku z tym postuluje stworzenie nowej perspektywy badawczej, integrującej rozwój i socjalizację. Wymaga to przełamania barier dyscyplin naukowych i utworzenia pogranicza badawczego, obejmującego jednocześnie zagadnienia będące do tej pory domeną biologii, psychologii, nauk społecznych i humanistycznych.

3. Podstawowe założenia koncepcji Levinsona

Życie jednostki można postrzegać jako cykl, czyli odcinek w czasie, który posiada początek, środek i zakończenie. Przedmiotem naukowego zainteresowania były i są dwie skrajne fazy: początkowa i końcowa. Psychologia prenatalna, perinatalna, rozwojowa, psychiatria dzieci i młodzieży oraz pediatria z jednej strony, zaś z drugiej – geriatryka, gerontologia, psychiatria wieku starczego oraz psychologia starzenia i starości, intensywnie badają te okresy życia człowieka. A co z resztą? Ta reszta to najdłuższy odcinek osobniczego życia, co najmniej 40 lat w polskich warunkach (od 18. do 65. roku życia). Często okres dorosłości (dojrzałości) trwa dłużej: 50.–60. lat, w przypadku sprawnych siedemdziesięciolatek i osiemdziesięciolatek. Levinson zainteresował się tym długim, środkowym okresem życia. Zdecydował się na rozpatrywanie życia jako pewnej całości, jednego skończonego cyklu.

Levinson przyjął, że istnieje ukryty ład, porządek leżący pod czasową zmiennością zdarzeń pojawiających się i istniejących w okresie jednostkowego życia. Znaczenie poszczególnych wydarzeń i związków w bardzo istotny sposób się zmienia – w zależności od fazy życia, w której aktualnie się znajdujemy.

Potwierdzenie tego założenia Levinson znalazł w przekazach pochodzących z dawnych epok, mianowicie w rozważaniach na temat przebiegu ludzkiego życia zawartych w Talmudzie, w pismach Konfucjusza i Solona. Zdaniem Levinsona, w każdym z tych dokumentów można odnaleźć główne fazy ludzkiego życia. Są to:

1. Okres formowania się, niedojrzałości; trwa do 15.–20. roku życia.
2. Okres wczesnej dorosłości; trwa od 15.–20. do około 40. roku życia. Jest to faza życia, w której dochodzi do zawarcia małżeństwa, założenia rodziny i podjęcia aktywności zarobkowej. Natężenie sił młodości osiąga maksymalne wartości.
3. Okres środkowy dorosłości; trwa od 40. do 60. roku życia. Szczytowe nasilenie osiągają wtedy intelektualne i moralne zasoby jednostki.
4. Okres późnej dorosłości; zaczyna się on około 60. roku życia. Charakteryzuje go zmniejszanie się sił i zasobów. Według mędrców Talmudu i Konfucjusza, człowiek stary formułuje nowy rodzaj relacji z Bogiem, moralnością i własnym *ja*, zyskując nowe siły wzrostu i nową wolność. Perspektywa życiowa Solona i Konfucjusza kończy się w okolicach 70. roku życia. Talmud „dodaje” prawie ćwierć wieku do życiowego cyklu. Według mędrców

Talmudu, po osiągnięciu 80. roku życia uzyskujemy nową, szczególną siłę nazywaną *gevurah*. W okolicach 100. roku życia stajemy się już jak gdyby martwi i gotowi do odejścia z tego świata.

W XX wieku o fazach życia ważne rzeczy pisali Jung, van Genneep, Ortega y Gasset oraz Erikson. Carl G. Jung zaproponował pojęcie „indywiduacji”, rozumianej wszak odmiennie niż w psychologii rozwojowej (np. w koncepcjach Margaret Mahler). Dla Junga lata czterdzieste w życiu jednostki to „południe życia”, godzina 12.00 na zegarze odmierzającym indywidualny czas. Okresy późniejszy to popołudnie i wieczór. Właśnie w tym szczytowym okresie, około 40. roku życia zaczyna się proces indywiduacji, bo wtedy człowiek ma rzeczywistą sposobność do bycia odpowiedzialnym za rodzinę, pracę, społeczność. Może wykorzystać czas, którym dysponuje, do rozwoju swojego potencjału, ukształtować swoją indywidualność.

Jung zajmuje odmienne stanowisko niż większość psychologów (szczególnie tych zorientowanych psychoanalitycznie). Wiele teorii kładzie bowiem nacisk na wczesne i najwcześniejsze etapy rozwoju i przyjmuje, że indywiduacja kończy się w okolicach 20. roku życia. Liczni psychoanalitycy zajmujący się terapią uważają, iż właściwie nie należy podejmować leczenia pacjentów starszych niż 45 lat, ponieważ nie są oni w stanie dokonać zmian w swoim życiu. Innymi słowy: nie są w stanie się rozwijać.

Arnold van Genneep zwrócił uwagę na rytuały przejścia. Krytyczne momenty życiowe, takie jak: narodziny, małżeństwo, rozwód i śmierć, są zrytualizowane. Dzięki tym *rites de passage* społeczeństwo zachowuje stabilność. Osiąganie nowych ról społecznych i nowych miejsc w strukturze społeczeństwa odbywa się pod kontrolą. Koncepcja van Genneepa jest przydatna w zrozumieniu mechanizmów przejścia z jednego stadium życia do drugiego (np. ze „stanu kawalerskiego” do „małżeńskiego”).

José Ortega y Gasset zaproponował oryginalne podejście do podziału życia na fazy. Wyodrębnił pięć faz: dzieciństwo (od 0 do 15. roku życia), młodość (15–30 lat), inicjację (wprowadzenie, 30–45 lat), dominację (45–60 lat) i starość (po 60. roku życia). Na podstawie tych pięciu faz tworzy się pięć pokoleń odgrywających odrębne role i posiadających odmienne znaczenie w społeczeństwie. W połowie lat czterdziestych swego życia jednostka wchodzi w obręb pokolenia dominującego. Zajmuje pozycję „starszego” (senioralną). Członkowie pokolenia dominującego odgrywają najważniejszą rolę w kierowaniu instytucjami społecznymi. Wspólnie z młodszymi od siebie członkami pokolenia inicjacji (wprowadzanego w centrum życia) stanowią oni siłę napędową decydującą o przyszłości społeczeństwa.

W kilkanaście lat po opublikowaniu *Man and Crisis* Ortegi y Gasset pojawiła się nowa, znacząca teoria stadialnego przebiegu życia. Jej twórcą był Erik H. Erikson. Pomysły z koncepcji Erika H. Eriksona są często zapożyczane przez Levinsona¹. Podobnie jak Freud i Kohlberg, tak Erikson traktuje o stopniowym, hierarchicznym, sekwencyjnym rozwoju. Fazy wyodrębnione przez Eriksona odnoszą się przede wszystkim do rozwoju *ego*. Jest to jeden z aspektów (tak jak rozwój moralny lub psychoseksualny) ogólnego procesu. Aby określić w sposób ogólny poszczególne fazy (stadia) życia, potrzebne jest nowe podejście. Daniel Levinson podjął próbę zidentyfikowania poszczególnych faz i scharakteryzowania cyklu życia jako pewnej całości.

Przeprowadził on intensywne badania nad biegiem życia. W roku 1978 opublikował (wraz z współpracownikami, którymi byli C.N. Darrow, E.B. Klein, M.H. Levinson i B. McKee)

¹ Koncepcja Erika Eriksona została omówiona przez Magdalenę Sękowską w innym rozdziale tej książki.

swoją podstawową pracę zatytułowaną *The Seasons of a Man's Life (Pory ludzkiego życia)*. W książce tej zawarł wyniki wywiadów z 40. mężczyznami. W latach osiemdziesiątych, na podstawie rozmów i wywiadów z 45. kobietami, Levinson rozszerzył swoją koncepcję na „drugą płeć”. Oprócz badań własnych nad biografiami swoich rozmówców, Wykorzystał on dane dotyczące

„(...) ponad 100. mężczyzn i kobiet, z różnych krajów i okresów historycznych, których losy zostały dostatecznie sportretowane w biografiiach, autobiografiach, powieściach, w sztukach; badanie Stewarta dotyczące kobiet w okresie trzydziestki, (...) biografie Carla Gustava Junga i Willy Brandta, (...) obrazy cyklu życia przedstawione ponad 2000 lat temu przez Konfucjusza, Solona i mędrców Talmudu” (Levinson, 1986, s. 11–12).

Levinson przyjmuje, że życie człowieka stanowi pewną całość, że jest to pewien cykl. W ramach tego cyklu istnieje uporządkowany układ następujących po sobie faz nazywanych erami. Każda era ma swoją własną specyfikę biopsychospołeczną. Każda z nich stanowi swoisty wkład w całość, jaką stanowi ludzkie życie. Między erami występują okresy przejścia. Kiedy jedna era się kończy, nie następuje gwałtowne i nagłe cięcie, lecz raczej wyłanianie się następnej fazy. Okresy przejścia między jedną a drugą erą trwają przeciętnie pięć lat. Levinson pisze:

„Ery i okresy przejścia między poszczególnymi erami tworzą makrostrukturę (wielką, nadrzędną strukturę – L.M.) w całym cyklu życiowym, dostarczając ukrytego porządku w strumieniu życia wszystkich ludzi, a mimo to pozwalają na wielkie (ostre, zasadnicze) odmiany w życiu poszczególnych jednostek” (dz.cyt., s. 5)².

Pomimo iż potoczne wyobrażenia o wielkim zróżnicowaniu w tym zakresie trudne są do pogodzenia z rezultatami badań, Levinson stwierdza, że istnieje ściśle powiązanie między fazami życia a przedziałem wiekowym. Sądzi on, że mniej więcej dwa lata „w górę”, jak i „w dół” – to maksymalny zakres oscylacji w sekwencji kolejnych er i okresów przejściowych między nimi. Innymi słowy – porządek następujących po sobie faz istnieje. Co więcej, jest on dość sztywny; pomimo wielu bardzo zmiennych okoliczności, koniec jednej ery i początek drugiej zachodzą w pobliżu dobrze zdefiniowanego punktu w czasie. Tak jak osiągnięcie pełnoletności w różnych krajach i kulturach oscyluje wokół 18. roku życia („plus minus” dwa lata), tak w indywidualnych cyklach życiowych następuje przechodzenie z jednej ery do drugiej.

4. Prezentacja er życia i okresów przejściowych

D.J. Levinson wyodrębnił cztery podstawowe ery, czyli wielkie struktury biopsychospołeczne w okresie życia jednostki³. Są to:

² Termin „era” w języku polskim w odniesieniu do życia jednostki może razić lub powodować zamieszanie. Należy w tym miejscu przyjąć, że obecnie nie posiadamy innego, adekwatnego określenia, które mogłoby zawierać w sobie krótsze okresy życia człowieka. Również Z. Pietrasiniński w swojej książce *Rozwój człowieka dorosłego* (1990), omawiając schemat Levinsona, posługuje się terminem „era”.

³ Podaję tu określenia, które wydają mi się przybliżonym polskim odpowiednikiem terminów Levinsona. Polskie określenia mają formę opisową, przez co wydają się długie i niezręczne. Być może w przyszłości zostaną wymyślone krótsze polskie odpowiedniki lub dojdzie do przyswojenia angielskich określeń, tak jak to stało się z „adolescencją”, „okresem pubertalnym”, „indywiduacją” itp.

I. Era dzieciństwa i dorastania. Trwa ona od momentu poczęcia do około 22. roku życia. Era ta określana jest jako era przed osiągnięciem dojrzałości (dorobłości). Obejmuje ona łącznie okres dzieciństwa i adolescencji.

II. Era wczesnej dorobłości (dojrzałości) to lata od 17. do 45. roku życia.

III. Era wieku średniego, czyli środkowego okresu dorobłości. Chodzi tu o lata od 40. do 65. roku życia. Gdyby nie zniekształcało to semantycznej zawartości procesów zachodzących w tym okresie życia, poręcznie byłoby mówić o erze pełnej dojrzałości, pełnej dorobłości⁴.

IV. Era późnej dorobłości zaczyna się w wieku lat 60. i trwa do końca życia.

Między poszczególnymi erami występują okresy przejścia. Pewna faza w życiu człowieka kończy się, zaś równocześnie zaczynają się procesy wzrostu i budowania następnej struktury.

I. Okres przejścia do wczesnej dorobłości trwa od mniej więcej 17. roku życia do 22. Jest to era pełnej dojrzałości adolescenta i kompletnej dziecinności młodego człowieka.

II. Okres przejścia między wczesną a środkową erą dojrzałości (wchodzenie w wiek średni). Mówiąc inaczej jest to okres przejścia środkowej fazy życia. Trwa od 40. do 45. roku życia.

III. Okres przejścia do późnej dorobłości (wchodzenie w późną dorobłość) ma miejsce w 20 lat po okresie przejściowym w środkowej fazie życia. Zaczyna się około 60., a kończy około 65. roku życia.

A oto najważniejsze elementy poszczególnych er i okresów przejściowych między nimi. Pomocna będzie tu tabela 1, przedstawiająca porządek i kolejność poszczególnych er i okresów przejściowych między nimi.

4.1. Era dzieciństwa

Era dzieciństwa i dorastania (adolescencji) została dobrze zbadana. Psychologowie zajmujący się dziećmi i młodzieżą stworzyli wiele koncepcji opisujących i wyjaśniających ważniejsze momenty rozwoju w tym przedziale wieku. Niektóre z tych koncepcji, na przykład teorie Eriksona czy Kohlberga, są omówione w niniejszym tomie. Inne prace, jak Zygmunta Freuda, Anny Freud, Margareth Mahler, Jeana Piageta, są powszechnie znane.

Większość z wymienionych wyżej autorów koncentruje się na zjawiskach zachodzących w pierwszych dwóch dekadach ludzkiego życia. Część z nich przyjmuje milczące założenie, że w tym okresie dokonuje się rozwój psychiczny, psychoseksualny, społeczny, moralny, interpersonalny. To, co się dzieje po osiągnięciu przez młodego człowieka stanu fizycznej dojrzałości, stanowi wyłącznie wykorzystanie efektów procesów zachodzących w okresie dzieciństwa i adolescencji. Słowem, rozwój psychiczny jest bardzo podobny do procesu wzrostu fizycznego. W pewnym okresie życia, najczęściej między 18. a 24. rokiem życia, wzrost fizyczny zatrzymuje się, a organizm jedynie wykorzystuje te warunki fizyczne, jakie osiągnął pod koniec okresu dojrzewania biologicznego. Tam, gdzie większość autorów kończy swoje rozważania, tam Levinson je zaczyna. Przyjrzyjmy się zatem okresowi wczesnej dorobłości.

⁴ Ze względu jednak na istniejący w języku potocznym termin „wiek średni”, będzie on tutaj używany. Z. Pietrański również posługuje się określeniem „wiek średni” dla opisu środkowego okresu dorobłości.

Tabela 1. Ery i fazy rozwoju w okresie wczesnej dorosłości i wieku średniego*

Wiek 0–22		ERA I DZIECIŃSTWO I DORASTANIE	
17	OKRES PRZEJŚCIA	Faza	
22	DO WCZESNEJ DOROSŁOŚCI	nowicjatu	
<hr style="border-top: 1px dashed black;"/>			
29	Wstępowanie w świat dorosłych	w świecie	ERA II WCZESNA DOROSŁOŚĆ
33	Wchodzenie w lata trzydzieste	doros- łych	
40	Kulminacja wczesnej dorosłości		
<hr style="border-top: 1px solid black;"/>			
OKRES PRZEJŚCIA			
45	DO WIEKU ŚREDNIEGO		
<hr style="border-top: 1px dashed black;"/>			
50	Wstępowanie w wiek średni		ERA III WIEK ŚREDNI
55	Wchodzenie w lata pięćdziesiąte		
60	Kulminacja wieku średniego		
<hr style="border-top: 1px solid black;"/>			
OKRES PRZEJŚCIA			
65	DO PÓŻNEJ DOROSŁOŚCI		
<hr style="border-top: 1px dashed black;"/>			
			ERA IV PÓŻNA DOROSŁOŚĆ

* Tabela została zaczerpnięta z: D.J. Levinson i W.E. Gooden, *The life cycle* [w:] H.I. Kaplan i B. Sadock (Eds.), *Comprehensive Textbook of Psychiatry*, 4th edition, s. 7. Część polskich nazw faz życia, zastosowanych w tabeli, podałem za Z. Pietrasińskim (1990, s. 57). Niektóre z określeń użytych przez tego autora zmieniłem na bardziej opisowe (np. „debiut w świecie dorosłych” na „wstępowanie w świat dorosłych”, „stabilizacja” na „kulminacja wczesnej dorosłości”), ponieważ według mnie najbardziej oddają ducha oryginału.

4.2. Wczesna dorosłość

4.2.1. Okres przejścia do wczesnej dorosłości

Okres przejścia do wczesnej dorosłości to pierwszy z takich okresów między jedną erą a drugą. Trwa on około 5 lat, mniej więcej od 17. do 22. roku życia. Głównym zadaniem rozwojowym jest wówczas zdobywanie niezależności. W okresie tym młody człowiek powoli opuszcza dom i zaczyna żyć w sposób bardziej samodzielny⁵. Przede wszystkim definiuje on swoje aspiracje i próbuje je wcielić w życie m. in. poprzez związki z dorosłymi. W okresie przejściowym prawie dojrzały adolescent poważniej traktują drugą płęć. Jest to więc okres zaręczenia się i narzeczeństwa, samodzielnego zamieszkania (np. w związku z podjęciem nauki na wyższym niż średni poziomie) oraz definitywnego „wyjścia z domu” (zmiany te opisuje w podobny sposób, lecz za pomocą innej metafory, A. Kępiński – jako „przerwanie pępowiny” z rodzicami i domem rodzinnym).

4.2.2. Wstępowanie w świat dorosłych

Lata dwudzieste w życiu jednostki to wejście w świat dorosłych. Dwa główne zadania – to działalność zawodowa oraz zawarcie małżeństwa i utrzymanie rodziny. Aktywność zawodowa oznacza coś więcej niż pracę i zarobek. Jest to sposobność do zademonstrowania swej kompetencji, wykazania własnych uzdolnień i talentów, możliwości twórczych, szansa na zdobycie uznania społecznego i zamożności. Zdaniem Levinsona, aktywność zawodowa jest głównym środkiem (sposobem), za pomocą którego młodzież włącza się i jest włączana w świat ludzi dorosłych.

Istnieje zróżnicowanie między ludźmi w zakresie czasu i miejsca podejmowania aktywności zawodowej ze względu na płęć oraz przynależność do określonej rasy i klasy społecznej. Klasy niższe wcześniej wchodzą na rynek pracy, klasy wyższe – później. Kobiety demonstrują dwa modele aktywności zawodowej. Pierwszy – kobieta zajmuje się przede wszystkim domem i rodziną i w związku z tym w ogóle nie podejmuje pracy lub też praca ta odgrywa w jej życiu małą rolę. Drugi – praca zawodowa jest najważniejsza dla kobiety, zaś rodzina i (lub) małżeństwo pełnią funkcję drugorzędną lub są nieobecne w jej życiu. Jakkolwiek aktywność zawodowa dla dwudziestolatków ma fundamentalne znaczenie, to ich możliwości zarobkowe są niewielkie; podobnie jak i satysfakcja w tej dziedzinie życia.

Zawieranie małżeństwa i zakładanie rodziny – to najczęstsze elementy wstępnego okresu dorosłego życia. Młodzi ludzie są bowiem u szczytu swoich możliwości biologicznych, dlatego potrafią poradzić sobie z rozlicznymi i poważnymi zadaniami w tej fazie życia. Należą do nich: wybór partnera, dopasowanie się do wybranka (wybranki), rozpoczęcie życia w rodzinie prokreacyjnej, narodziny i wychowywanie dziecka (dzieci), wykonywanie obowiązków domowych.

D.J. Levinson przyjmuje, że młodzi ludzie w tej fazie cyklu życiowego realizują dodatkowe zadania, związane z ich indywidualnym rozwojem:

⁵ Ten element charakterystyki okresu wchodzenia we wczesną dorosłość pokazuje dobrze różnice kulturowe i cywilizacyjne. W Polsce młodzi ludzie w wieku 17.–22. na pewno usamodzielniają się w porównaniu z okresem bycia nastolatkiem. Jednak w naszych warunkach okres opuszczenia domu rodzinnego i podjęcia trudów samodzielnej egzystencji dla większości młodych Polaków jest przesunięty znacznie dalej.

(a) Wytwarzają i konfrontują z rzeczywistością swoje indywidualne marzenia co do miejsca w świecie dorosłych, obecnie i w przyszłości;

(b) Poszukują i próbują stworzyć relację między osobą doświadczoną (mentorem) a osobą niedoświadczoną. Osoba doświadczona może doradzać, uczyć, wspierać, prowadzić i kierować tę mniej doświadczoną.

Tak jak w każdej fazie rozwoju, również w okresie budowania życia dorosłego występują tendencje konfliktowe. Główny konflikt rozgrywa się między dopiero co zdobytą niezależnością i autonomią a oczekiwaniami społecznymi co do zaangażowania się w życie społeczne, rodzinne, sąsiedzkie. Niektórzy młodzi ludzie dostrzegają zagrożenie ze strony społeczeństwa, które pragnie ich zakorzenić i głęboko uwikłać w rutynę dnia codziennego. Starają się więc bronić swej niezależności i prawa do nowych doświadczeń. Inni – odwrotnie, rezygnują z niezależności na rzecz osadzenia się w nowych warunkach i włączenia się w stabilne, trwałe struktury.

4.2.3. Wchodzenie w lata trzydzieste

W okolicach trzydziestego roku życia („trzydziestka”, „wiek Chrystusowy”) następuje podsumowanie zdobyczy i porażek upływającej dekady. Levinson uważa, że okres ten jest ważną fazą przejściową, w trakcie której następuje ocena dokonanych wyborów życiowych. Młodzi dorośli ludzie próbują odpowiedzieć sobie na pytanie, czy życie, które prowadzą, jest takim, jakiego rzeczywiście chcieli i chcą. Okres ten najczęściej jest okresem kryzysu, a niekiedy nawet poważnego kryzysu. Odcinek 39 serialu *Przystanek Alaska*, wspomniany na początku niniejszego rozdziału, był ilustracją kryzysu Maggi O’Connell, przyjaciółki i rywalki dra Fleischmana, kobiety pilota, nieustabilizowanej uczuciowo i seksualnie.

Tak jak ona, większość kobiet i mężczyzn w tym wieku jest niezadowolona z tego, jak układa im się życie w najważniejszych obszarach. Niektórzy mogą być niezadowoleni, że zdradzili swoje wcześniejsze wartości i że ich życie składa się z udawania. Inni – mogą czuć się słabo zakorzenieni i osadzeni w codziennej rutynie, więc cierpią z powodu niestabilności i „nieznośnej lekkości bytu”.

Okres przejścia przez 30. rok życia kończy fazę nowicjatu wczesnej dorosłości, trwającą od 17. do 33. roku życia. Po przekroczeniu tego punktu na osi czasu jednostka staje się w sposób bezpowrotny człowiekiem „dorosłym”. Przystawianie roli społecznej dorosłego trwało kilkanaście lat i wiązało się z dokonywaniem wielu trudnych wyborów. Okres przejściowy obarczył młodego człowieka dodatkowo obowiązkiem rozliczenia się przed sobą z tychże wyborów i ich rezultatów. Po tym okresowym „bilansie” nadeszła pora na ponoszenie i zaakceptowanie odpowiedzialności za swoje czyny już „bez taryfy ulgowej”. Trzydziestokilkuletnia osoba wkracza w fazę osiągnięcia kulminacyjnego punktu w okresie wczesnej dorosłości.

4.2.4. Kulminacja wczesnej dorosłości

Potoczne powiedzenie mówi, iż „najlepsze lata w życiu mężczyzny są po czterdziestce”. Levinson twierdzi, że szczyt w okresie wczesnej dorosłości występuje między 33. a 40. rokiem życia. Szczytowe są w tej fazie życia wymagania ze strony pracy, rodziny i społeczności. Wiele osób koncentruje się wtedy na jednej formie działalności: pracy zawodowej, mał-

żeństwie i (lub) rodzinie, albo na innej formie aktywności życiowej. Wzrasta zainteresowanie osiągnięciem większego autorytetu, niezależności i samowystarczalności. Człowiek staje się właścicielem samego siebie, samoistnym podmiotem, ukształtowaną indywidualnością. Chce mówić „swoim głosem”, uniezależnić się do społecznych nakazów i zakazów, być w zgodzie ze swoimi rzeczywistymi pragnieniami i wartościami. Łączy się to z tendencją do pełnego wykorzystania swoich zasobów, do konstruktywnego przywództwa i ojcostwa.

Levinson wyodrębnił pięć typów reakcji i przeżywania w tym kulminacyjnym okresie życia:

- (a) postęp w ramach stabilnej struktury życiowej i praca w kierunku osiągania swoich celów;
- (b) doświadczenie niepowodzenia i brak sukcesów w ramach ustabilizowanego życia;
- (c) ukształtowanie stabilnej formy życia w okresie wczesnych lat trzydziestych i próby zmiany tej sytuacji poprzez wytwarzanie nowych struktur w środkowym i końcowym okresie lat trzydziestych;
- (d) doświadczenie zmian wynikających z awansów (w pracy, życiu publicznym) i postępów na różnych polach życiowej aktywności;
- (e) niezdolność do wytworzenia stabilności w tym okresie życia.

4.3. Wiek średni

4.3.1. Okres przejścia do wieku średniego

Wiek średni, czyli środkowa faza dorosłości, trwa od 40. do 65. roku życia. Początek tej fazy – to przejście między erą wczesnej a środkowej dorosłości. Trzy główne zadania okresu przejściowego to:

- zakończenie ery wcześniejszej,
- większy stopień indywidualacji przez integrowanie konfliktowych przeciwieństw,
- zainicjowanie nowej ery i nowej struktury życia.

Okres przejściowy to okres dokonywania ocen. Oszacowanie przeszłości (dekady lat trzydziestych) i wizje przyszłości stanowią główne zabiegi podejmowane dla rozstania się z erą wczesnej dorosłości. Ocena przeszłości polega często na porzuceniu złudzeń co do własnej sytuacji życiowej. Proces uświadamiania sobie, że plany, zamierzenia, oczekiwania, dążenia z poprzedniego okresu nie były realistyczne, bywa bardzo bolesny. Mickiewicz w okresie przejściowym pisał: „wiek męski – wiek kłęski”. Utrata złudzeń może stać się jednocześnie okazją do przemodelowania własnego życia, nabrania elastyczności i realizmu.

W okresie przejściowym lat 40.–45. kluczowe znaczenie posiada integracja przeciwstawnych tendencji. Środkowy okres życia stanowi przełom; siły młodości i starości są mniej więcej wyrównane, tendencje destrukcyjne, niszczycielskie przeciwstawione są zdolnościom i dążeniom kreatywnym, twórczym. W okresie przejściowym od 40. do 45. roku życia jest czas na zintegrowanie przeciwstawnych biegunów: Młody/Stary, Destrukcyjny/Twórczy, Męski/Kobięcy oraz Przywiązany/Oddzielony. Pomyślna integracja pierwszej pary przeciwstawnych tendencji może się przyczynić do wzrostu poczucia samoświadomości, poczucia swego miejsca w życiu, wyłaniających się perspektyw oraz wykorzystywania młodzieńczej wyobraźni i energii. Podobnie jest w przypadku konfliktu między niszczeniem a tworzeniem. Obie przeciwstawne tendencje mogą zostać w tym okresie życia zespolone: dostrzeganie

różnych odcieni dobra i zła, akceptacja własnej śmiertelności i destrukcyjności (własnej siły niszczycielskiej) łączy się z wykorzystaniem indywidualnej kreatywności.

Levinson twierdzi, że w tym środkowym okresie życia dochodzi do wytworzenia się stanu nowej równowagi między kobiecymi i męskimi aspektami indywidualnej tożsamości. We wcześniejszych okresach rozwojowych młodzi mężczyźni akcentowali męskie cechy, a tłumili kobiece elementy swej osobowości. Podobnie kobiety wykazują skłonność do identyfikowania się z takimi cechami *self* jak łagodność, opiekuńczość, kreatywność, we wcześniejszych okresach rozwojowych. Po osiągnięciu „półmetka” stłumione uprzednio skłonności ujawniają się i zostają zaakceptowane. Kobiety w tym czasie znacznie częściej niż poprzednio są świadome swoich ambicji, siły, agresywności, niezależności i dokonują wyborów na korzyść takich właśnie pragnień.

Przywiązanie polega na adaptowaniu się do – lub na opanowywaniu świata, albo na zaspokajaniu swoich potrzeb w kontakcie ze światem. Izolowanie się od świata polega na wykorzystywaniu głównie swoich wewnętrznych zasobów: wyobraźni, fantazji, zdolności do odnowienia się i wzrostu. W okresie przejściowym następuje częściowe i stopniowe wycofanie się ze świata zewnętrznego. Ocena dotychczasowych osiągnięć i porażek oraz bolesny proces rezygnacji z iluzji wczesnego wieku dorosłego skłaniają do zajęcia się sobą. Faza przejścia do pełnej dorosłości umożliwia zajęcie nowej pozycji: osoby mniej niż do tej pory zaangażowane są bardziej refleksyjne.

Levinson donosi, że większość (od 70 do 80 procent osób badanych) przeżywa w tej fazie życia umiarkowany bądź poważny kryzys. Czasami „kryzys wieku średniego” przybiera drastyczne formy. Są to na przykład rozwody, głębokie depresje, nadużywanie alkoholu, narkotyki, wybór alternatywnych stylów życia, gwałtowne zmiany w życiu zawodowym lub rodzinnym. Częściej kryzys nie przybiera tak wyrazistych kształtów. Ogranicza się do poczucia zmęczenia, bezradności, bezsilności, nieadekwatności, frustracji. Kryzys okresu przejściowego może mieć charakter adaptacyjny. Jednostka przed włączeniem się ponownie w świat zewnętrzny potrzebuje moratorium (odwleczenia w czasie), aby zebrać siły i przemyśleć kierunek ich wydatkowania. Nadchodzące lata wymagają budowania wstępu do dorosłości okresu środkowego⁶.

4.3.2. *Wstępowanie w wiek średni*

Nowy okres zaczyna się w okolicach 45. roku życia. Przeżycia i doświadczenia doznawane w tej fazie życia są bardziej spójne z wewnętrznym poczuciem własnego *ja*, niż te z okresu wczesnej dorosłości. Proces indywidualizacji osiąga głębszy poziom, przez co większość ludzi jest w stanie lepiej określić swoje dążenia i plany odnośnie do pracy, rodziny, przyjaciół i czasu wolnego.

Levinson uważa, że przed 50. rokiem życia wielu mężczyzn osiąga szczyt swoich możliwości zawodowych. W związku z tym, w późniejszym okresie zmniejsza się znaczenie zawodowego obszaru ich życia.

W środkowej fazie dorosłości często występuje zjawisko „pustego gniazda”. W większości rodzin dzieci osiągają dojrzałość biologiczną i sposobią się do wyjścia z domu. Określenie

⁶ Bardzo interesujące badania A.M. Manek (1995), weryfikujące hipotezy D.J. Levinsona o transformacji i stabilizacji życia mężczyzn w wieku średnim, nie potwierdziły ustaleń autora *The seasons of a man's life* w warunkach polskich.

„puste gniazdo” odnosi się do sytuacji, kiedy dzieci opuszczają rodzinę generacyjną, małżonkowie natomiast konfrontują się (stają naprzeciw siebie samotnie, bez obecności dzieci), tak jak to było na początku ich związku. Sytuacja ta występuje szczególnie ostro w przypadku rodzin nuklearnych. Inaczej wygląda w przypadku rodzin wielodzietnych, szczególnie z klas niższych, gdzie przez cały okres trwania środkowej fazy dorosłości dzieci angażują zachowania i uczucia rodziców.

Zjawisko „pustego gniazda” posiada większe znaczenie dla kobiet (szczególnie tych, które przechodzą w tym samym czasie klimakterium) niż dla mężczyzn. Niektórzy mężczyźni, ci bardziej niezadowoleni z pracy i w ogóle aktywności zawodowej, mogą w tym okresie życia zmienić postawę wobec dzieci. Chęć wynagrodzenia dzieciom nieobecności w poprzednich latach i poczucie rozstania może ich skłaniać do zainteresowania się i opiekuńczości wobec potomków. Nieodwzajemnienie tych uczuć przez dzieci i próby odrzucenia więzi z rodzicami w imię własnej niezależności mogą być przyczyną kolejnych frustracji i deprywacji dla mężczyzn w wieku między 45. a 50. rokiem życia.

Zadania wychowywania i troski o dom powoli tracą rację bytu. Rola rodzica przestaje odgrywać najważniejszą rolę dla tożsamości jednostki i poczucia własnej wartości. Okres przejścia w wieku 50. lat wyznacza swoiste cele i zadania rozwojowe.

4.3.3. Wchodzenie w lata pięćdziesiąte

Tak jak każdy proces przejścia, tak i ten zawiera w sobie elementy okresu odchodzącego i nadchodzącego oraz ziarna kryzysu, związanego z nowym oszacowaniem lub przeszacowaniem przeszłości i ewentualną alternacją (zmianą wyobrażeń o sobie i najbliższym otoczeniu). Doświadczają ciężkiego kryzysu zwłaszcza ci, którzy w poprzednim okresie przejściowym (około 40. roku życia) walczyli o utrzymanie stabilności i niedokonywanie żadnych zmian.

Rozwojowy kryzys w wieku około 50. lat związany jest z poczuciem niezdolności do przeprowadzenia zmian w tych sferach życia, które nie są zadowalające. Wysiłki w kierunku wzbogacenia swego życia oraz przemodelowania go wymagają wiele odwagi i determinacji. Niektórzy nie odczuwają potrzeby zmian i godzą się na stagnację lub upadek. Wybory dokonywane w okresie przejściowym mogą się łączyć z przygotowywaniem się do roli osoby schodzącej ze sceny albo do roli osoby walczącej o utrzymanie dotychczas zdobytych pozycji.

4.3.4. Kulminacja wieku średniego

Lata 55. do 60. to najczęściej okres wykorzystywania osiągnięć i zdobyczy. Aspiracje i nadzieje czterdziestolatków realizują się i owocują – w formie stanowisk, pozycji, ról i zasobów – dziesięć lat później. Szczyt lat pięćdziesiątych w życiu jednostki – to integracja poczynań, zabiegów i planów osób czterdziestoletnich oraz wyborów dokonanych w okresie przejściowym. W okolicach 60. roku życia ten kulminacyjny okres kończy się i zaczyna się okres przejścia do fazy końcowej dorosłości.

4.4. Późna dorosłość

4.4.1. Okres przejścia do ery późnej dorosłości

Kolejny okres przejściowy trwa pięć lat. W większości jest to okres przygotowywania się do stanu spoczynku (zawodowego). Każdy starszy człowiek doświadcza ubytków i osłabienia różnych funkcji i organów życiowych. Główne zadanie w tym okresie przejściowym polega na wypracowaniu nowego układu równowagi między Młodym (tym, co młode, sprawne, energiczne) a Starym (niesprawne, osłabione, nadwerżone). Szczególnie dotkliwe są procesy starzenia się organizmu u tych osób, które czerpały przedtem główne satysfakcje z siły swego ciała.

Faza przejściowa pozwala jednostce na przygotowanie się do nowej roli: emeryta lub osoby nieczynnej zawodowo. Ci, którzy bardzo angażowali się w pracę, będą odczuwali wielkie napięcie w momencie zaprzestania aktywności zawodowej, nawet mimo okresu przygotowawczego. Dla innych, lata po sześćdziesiątce – to okres sposobienia się do upragnionego czasu odpoczynku od niezadowalającej pracy i wszystkiego, co z nią związane.

Wielu ludziom przejście na emeryturę przynosi też uszczuplenie dochodów realnych i obniżenie standardu życia. Wcześniej, w okresie przedemerytalnym wiele osób doświadcza wzrostu poczucia własnej wartości i kompetencji zawodowych. W fazie przejściowej mamy załóżki potencjalnego kryzysu: załamanie się wypracowanych przez dziesięciolecia nawyków, zmiana rutyny dnia codziennego oraz konieczność wypracowania nowych zainteresowań. Często następuje obniżenie poziomu życia, połączone z utratą poczucia własnej wartości, spowodowaną rozstaniem się z rolą zawodową.

Okres przejściowy lat 60.–65. wymaga znalezienia nowej równowagi między przywiązaniem do świata a wycofywaniem się z niego. Problem śmierci ukazuje się w sposób bardziej wyrazisty. Ludzie w okresie późnej dorosłości stykają się ze śmiercią osób bliskich, takich jak koledzy, przyjaciele, i najbliższych (współmałżonków, intymnych przyjaciół, członków rodziny). Konfrontacja ze śmiercią to jedno z głównych zadań rozwojowych w tym okresie życia. Rozwiązanie tego zadania może przebiegać bardzo różnie, w zależności od przynależności do określonych klas społecznych, kręgów kulturowych, a także od cech charakteru. Istnieją możliwości wypracowania rozwiązania problemu śmierci, polegającego na akceptacji tego zjawiska i transcendencji poza własne *ego* (odważnym wykroczeniu poza swoje lęki, obawy i egoizm w kierunku celów idealnych). Pomocne bywają tu takie wzory radzenia sobie z tym dylematem egzystencjalnym, jakie podsuwa religia, literatura, sztuka, polityka.

Śmierć i śmiertelność przynoszą pytania o sens i wartość życia. Pytania te nasilają się w okresie przejściowym do późnej dorosłości. Niektórzy odczuwają zadowolenie z własnego życia i doświadczają poczucia łączności ze światem, mimo perspektywy śmierci. Inni przeżywają rozpacz i głębokie niezadowolenie ze sposobu, w jaki pędzili swoje życie. Większość osób w tym wieku doświadcza obydwu uczuć: radości i rozpacz. Integracja tych konfliktowych uczuć i tendencji pozwala na osiągnięcie wyższego stopnia rozwoju.

Okres przejściowy daje czas na opanowanie i przepracowanie trudnych rozwojowych zadań. Należą do nich: starzenie się, zmniejszenie się sił żywotnych, osłabienie wielu podstawowych funkcji życiowych, połączone z trudnościami w zaakceptowaniu roli emeryta dotkniętego odchodzeniem osób, które go kochały i które on kochał. Możliwy jest sukces w postaci wypracowania nowych marzeń (w formie celów idealnych) i nowych zamierzeń dotyczących przyszłego okresu – okresu późnej dorosłości.

5. Koncepcja Levinsona dziś

Koncepcja Levinsona jest interesująca przede wszystkim dlatego, że jest ona próbą poznawczego zagospodarowania olbrzymiego obszaru ludzkiego życia – okresu dorosłości rozciągającego się mniej więcej od 20. do 60. roku życia. Levinson jest jednym z pionierów w dziedzinie psychologii „wieków średnich” jednostki.

Koncepcja Levinsona (1986) opiera się na bardzo wnikliwej lekturze literatury filozoficznej, socjologicznej i psychologicznej z różnych epok historycznych i kręgów kulturowych. Autor prowadził badania empiryczne, które natchnęły go do zakwestionowania takich przekonań, jak wiara w stały porządek czasowy istniejący w ludzkim życiu, niezależnie od ról społecznych, cech osobowości, stanu zdrowia i właściwości fizjologicznych organizmu. Po sformułowaniu hipotez badawczych, autor starał się je zweryfikować, prowadząc systematyczne badania nad cyklem życia jednostki.

Wydaje się jednak, iż populacja badawcza (nie więcej niż 250 osób), na podstawie której Levinson i jego współpracownicy prowadzili badania, jest zbyt mała, aby formułować na tej podstawie tak daleko idące wnioski. Uogólnianie rezultatów dotyczących okresów życia na kobiety uważa się często za słabo uzasadnione.

Patrząc krytycznie na koncepcję Daniela J. Levinsona, można zaryzykować stwierdzenie, iż autor w sposób nieuprawniony zgeneralizował wyniki swojej pracy badawczej. Badania prowadzone w latach osiemdziesiątych sugerują odmienny model przebiegu życia i rozwoju jednostki. W szczególności, badania longitudinalne prowadzone przez Blocka (za Rubin, 1981, s. 229) wskazują na stabilność osobowości w latach po osiągnięciu pełnoletności. Idea i hipoteza (jak chce Levinson – „dowodzona empirycznie”) rozwoju osobowości w okresie życia dorosłego zostały mocno podważone. Podłużne badania empiryczne, czyli prowadzone w odniesieniu do tych samych osób systematycznie przez wiele lat (od szkoły średniej do osiągnięcia 40. roku życia), świadczą raczej o stabilności osobowości, o niewielkich, nieistotnych zmianach w trakcie życia oraz braku wyodrębnionych okresów rozwojowych.

Z kolei psychologowie kliniczni (dz.cyt., tamże) znaleźli dowody na stałość w długim okresie życia dorosłego takich cech, jak i pogodny charakter, emocjonalność i skłonność do obwiniania się. P.T. Costa i R.R. McCrae badali dwie różne grupy osób dorosłych w okresie ponad 12. lat, stwierdzając stabilność w zakresie takich właściwości, jak introwersja i neurotyzm (dz.cyt., tamże).

Niektórzy badacze negują pogląd Levinsona, że jego koncepcja stadiów życiowych odnosi się tak samo do kobiet, jak do mężczyzn (por. Schaefer, 1989, s. 102–103, 115). Zgadzają się natomiast, iż dobrze opisuje niektóre okresy rozwojowe i krytyczne fazy życia mężczyzn (szczególnie kryzys wieku średniego).

Wydaje się, że teoria Levinson odzwierciedla przebieg życia i dylematy rozwojowe typowego przedstawiciela klasy średniej w Ameryce ostatniego ćwierćwiecza XX wieku. Zastanawia osłabianie różnic między płciami, klasami społecznymi i grupami kulturowymi lub ich negowanie. Levinson podkreśla na każdym kroku, że nie ma wzorców przebiegów życia poszczególnych jednostek, bo są to miliony różnych konkretnych zdarzeń. Okresy życia stanowią zaś niewidoczne rusztowanie, do którego przytwierdzone są główne fragmenty budowli. Powstaje pytanie, czy przynależność do klasy niższej, gdzie wcześniej zawiera się związki, pracuje w trudniejszych warunkach i żyje krócej, nie zmienia w sposób zasadniczy układu poszczególnych okresów i faz rozwojowych. Odpowiedzi na te wątpliwości dostarczyć mogą jedynie szeroko zakrojone badania w obrębie różnych klas społecznych i kultur.

Jeden model rozwoju w okresie dorosłości wydaje się nie do utrzymania. Konieczne staje się również rozwijanie nowych metod i technik badawczych (poza wywiadami, mogą to być analizy biografii, autobiografii, literatury pięknej, dzieł religijnych). Być może wskazane byłoby skorzystanie z badań korelacyjnych, obejmujących większe populacje (np. pokolenia).

W analizie pomników przeszłości, takich jak pisma Konfucjusza, Solona czy mędrców Talmudu, należałoby zwrócić uwagę na różnice między nimi. Dlaczego starożytny Grek i Chińczyk przygotowują swoich uczniów na śmierć w okolicach 70. roku życia, zaś starożytni Żydzi planują jeszcze co najmniej ćwierć wieku egzystencji (w tym okres nabywania nowej siły życiowej *gevurah*)? Ten okres życia, o długości prawie jednego pokolenia, wymaga wyjaśnienia. Levinson dostarczył niewątpliwie wielu interpretacji dotyczących prawie 45. lat dorosłego życia. Wskazał też na ważne zjawisko, jakim jest psychologiczny kryzys około 40. roku życia, przeżywany przez amerykańskich mężczyzn.

Zaletą koncepcji Levinsona jest wykorzystanie Jungowskiej teorii indywidualizacji w okresie wieku dojrzałego (por. Hoy, 1984). Jung nauczył nas patrzeć na życie nie z perspektywy przeszłości i dzieciństwa, ale z perspektywy systematycznego rozwoju i nabywania własnej indywidualności przez całe życie.

Przyjmując idee Junga, Levinson zarazem daje wyraz indywidualistycznym wartościom społeczeństwa, w którym żyje. Czy okresy budowania struktur życiowych i przejścia wyglądają tak samo w społeczeństwach, w których naczelną wartością jest konformizm i kolektywizm? Czy cechy osobowości oraz wzorce lojalności i posłuszeństwa nie determinują wyzbycia się skłonności do wyborów indywidualnych na rzecz poleceń władzy, autorytetów, itp.?

Levinson kładzie mocny akcent na zadania rozwojowe, jakie ludzie sobie stawiają i jakie próbują realizować. Jest to oczywiście prawdziwe w odniesieniu do naczelnych wartości amerykańskich klas średnich i wyższych. Czy jednak te zadania rozwojowe są odczuwane, przeżywane i realizowane przez jednostki i zbiorowości żyjące na poziomie reaktywnym, to znaczy na poziomie zaspokajania podstawowych potrzeb fizjologicznych i materialnych?

Wydaje się, że model Levinsona jest idealnym modelem (w sensie weberowskim) w odniesieniu do wizji życia podzielanej przez średnią i wyższą klasę w USA. Może także stanowić atrakcyjny wzór do naśladowania i samospełniającego się proroctwo. Każdy, kto wie, że w okolicy 40. roku życia występuje kryzys, będzie skłonny go oczekiwać. Pracodawcy będą zatrudniać tylko tych, którzy wkraczają w okres budowania szczytu swoich osiągnięć w okresie wczesnej młodości. Od momentu opublikowania w roku 1978 książki *The Seasons of a Man's Life* schemat Levinsona jest jednym z kluczowych modeli w psychologii organizacji, polityce personalnej i zarządzaniu zasobami pracy.

Schemat makrostruktur i faz życia zaproponowany przez Levinsona został uznany przez psychiatrów za użyteczny. W jednym z podstawowych amerykańskich podręczników psychiatrii *Comprehensive Textbook of Psychiatry*, pod redakcją H.I. Kaplana i B.J. Sadocka, w rozdziale o teoretycznych trendach w psychiatrii, zamieszczono rozdział autorstwa Daniela J. Levinsona i Winston E. Gooden, zawierający streszczenie podstawowych założeń teorii i wyniki badań Levinsona.

Levinson dostarczył nam doskonałego modelu porządkującego zaniebdaną do tej pory psychologię wieku dorosłego. Dyskusja nad stworzonym przez niego modelem rozwoju psychologicznego w trakcie życia osobniczego, pozwala na budowanie nowych, bardziej adekwatnych teorii. Z. Pietrasiński (1990, s. 58) za najważniejsze w koncepcji Levinsona uznaje nie tyle powiązanie konkretnych zmian z określonym wiekiem życia, co

„(...) przedstawienie drogi życiowej jako powtarzającej się cyklicznie budowy, wykorzystywania i przekształcania struktury życia”.

Główna koncepcja Levinsona, dotycząca kryzysu w wieku 40. lat i alternacji przeżywanej przez mężczyzn w tym okresie życia, została natomiast zaakceptowana i znalazła potwierdzenie w niektórych niezależnych badaniach psychologicznych (Orville Brim). Prace Levinsona zachęcają do stworzenia nowej perspektywy badawczej wiążącej rozwój i socjalizację. Autor *The seasons of a man's life* postuluje

„(...) stworzenie nowej dziedziny wiedzy integrującej pogranicze dyscyplin, jeżeli chcemy dokonać postępów w badaniu podstawowych zjawisk dotyczących jednostki i społeczeństwa”.